

Зміст

Частина перша

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен... (Чи було колись, чи не було...)	7
---	---

Частина друга

Кам'яне серце (Таш юрек)	102
--	-----

Частина третя

Ине бою къадар ёл кечкен (Пройшов шлях завдовжки з голку)	215
---	-----

<i>Післямова</i>	384
------------------------	-----

<i>Подяки</i>	388
---------------------	-----

Саші. Мовчанню. Сотням годин розмов

Частина перша

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен...

(Чи було колись, чи не було...)

1 Аліє, Альона і я. З наших імен, написаних у рядок або стовпчик, можна читати історію Криму — чи принаймні один з її розділів. Утім, поверховий погляд на ці три імені точно помилиться. Альона, з її російським іменем, — українка. Я, з моїм українським іменем, була росіянкою. І ця омана в іменах робить картину ще опуклішою та виразнішою.

Проте спочатку були Аліє і я. Аліє — єдина у нашій дитсадковій групі кримська татарка. У п'ять років вона не вміла російської — ще не мала нагоди її навчитися. Чи потерпала вона від цього серед двадцяти восьми російськомовних дітей?

На той час деякі з нас іще взагалі погано говорили. Вона ж своєю мовою просто шпарила. Ставала перед групою, закладала руки за спину і щось розповідала. Підходила до кожного й говорила, наче наставниця. Коли вихователька показувала малюнок місяця й російською запитувала: «Діти, що це?», уся «слов'янська» група з однією кримською татаркою Аліє відповідала: «Ай!»¹.

¹ Ай, ау (кр.тат.) — Місяць. Тут і далі примітки авторки. Кримськотатарські слова і фрази у тексті подані кирилицею, в примітках — кирилицею, репресивно запровадженою для цієї мови у 1938 році, і латиницею, запровадженою одразу після арабіці, 1928 року, до якої кримські татари намагалися повернутись у 1990-х. Сьогодні більшість кр.тат. авторів і видань послуговуються кирилицею, бо вона звичніша, менішій — латиницею, вона краще відповідає звуковим особливостям кр.тат. мови. Якщо в цьому тексті є одразу переклад-пояснення — зазвичай для фраз, іноді для слів, — то примітку внизу не виношу. Поняття родинної приналежності (бабуся, дідусь, старша сестра тощо) або звертання на позначення статусу (ага, оджа) подаю в тексті в укр. транслітерації з наголосом.

Аліє було легше навчити кримськотатарської нас, ніж самій навчитись російської.

Вечорами, коли батько чи бабуся приходили її забирати, не домовившись точно з мамою, хто сьогодні, я відповідала: «*Оны энди анасы алды*», мовляв, її вже забрала мама.

Чому ми стали майже-сестрами? Мабуть, тому, що я ще змалку була беручка до мов. Місяців через два я шпарила мовою Аліє не гірше за неї саму.

Напевно, завдяки цьому я змогла так часто бувати у їхньому домі. Адже до чужих, не-киримли, тут ставились насторожено, з недовірою. Хоча цю недовіру маленька я відчувала хіба що від Аніфе-біта¹. Прабабусі, що правила тут парадом аж до своєї смерті.

* * *

Вони повернулись у Крим не на початку 1990-х і навіть не в кінці 1980-х, як більшість. І не з Узбекистану, а з кубанського Новоросійська. Депортовані були, звичайно, в Середню Азію, але верталися поступово: відколи стало можливо виїздити з місць заслання, вони кожні кілька років змінювали місце мешкання — далі й далі на захід.

У 1968-му дідусь, син Аніфе-біта, вперше прибув із друзями до Криму. Пробували влаштуватися на роботу, але за тиждень їх арештували й вислали в Узбекистан. Вони поверталися знову — і знов те саме. Згодом приїхала Аніфе-біта з невісткою і немовлям-онучкою. І знову довелось повернутися в Новоросійськ, бо по всьому Криму не знайшлося будинків на продаж. Мрії про те, щоб оселитися в будинку в Бахчисараї, де вони жили до війни і який будував прабабусин свекор, слід було облишити. Вони облишили. Про те, щоб купити будинок за ціну, відповідну проданому в Новоросійську, можна було лишень молитися. Вони молилися. Як і про те, щоб їм дали тутешнє місце

¹ Бита, bita (кр.тат.) — один з варіантів називання бабусі в кримських татар, більш характерний для степових і передгірних регіонів півострова.

прописки. Серед кримських татар, які приїхали в Крим на зламі 1960-х — 1970-х, було звично після молитви на дува¹ благи Всевишнього, щоб дозволив лишитися у Криму, щоб дали прописку, щоб була робота... А улюблена рольова гра дітей була — «у паспортний стіл».

Їм продали будинок у середині сімдесятих, у селі Красноперкопського району. Процедура купівлі-продажу відбулась одразу після оглядин, роздуми не були тривалими ні в Алімових, ні у власника будинку. Він продав його — і за два тижні виїхав: не тільки з Криму, а і з Радянського Союзу. Його бабуся була єврейка, він скористався цим, щоб утекти у вільний світ — хай навіть під загрозу війни.

Про все це, звичайно, я довідалася пізніше — від мами Аліє, тьоті Айше, якогось із вечорів, коли, сидячи в них за столом на веранді, загортала фарш у виноградне листя для сарми².

Аніфе-біта́ була недовірлива, проте смілива. У той час, після повернення, в них постійно ошивалися «чоловіки у костюмах», або, простіше, «костюми», які «перевіряли лічильник». «Здрас-туйте! Покажіть лічильник». Жінки вели їх у хату, підводили до лічильника, шепотіли дітям, щоб покликали тата, баба́³. Приходив баба́, починались питання, попередження і погрози. Це був ритуал: спершу мав вийти баба́ як глава вогнища, згодом долучалась Аніфе-біта́ (ось хто був тут главою насправді), яка, через свою вдачу, не могла ні ховатись у кімнаті, ані мовчати. Якби не її вдача, хтозна, чи вони могли б тут лишитись. Звісно, їм іще й просто пощастило, адже більшість кримських татар, які повертались на батьківщину до кінця 1980-х, висилали назад, деякому перед тим розваливши дома бульдозерами.

¹ Дува / дуа, duva / dua (кр.тат.) — ісламська молитва, а також у кримських татар спільний молебень, на який прийнято збиратися з нагоди важливих родинних подій: певні весільні обряди, після народження дитини, на похорон, перед початком великої справи тощо.

² Страва, подібна до голубців. Фарш із м'яса, цибулі та рису завертають у капустяний або виноградний лист.

³ Баба, baba (кр.тат.) — батько.

Якось один із чоловіків у костюмі, щоправда, бритоголовий, прибув «перевірити лічильник». До нього вийшов баба́, здивовано глянув — і вони обидва розреготались. Гість був — Роллан Кадиев, учений-фізик, один із провідників національного руху, давній друг сім'ї, котрий, як можна збагнути, не цурався чорного гумору. Власне кажучи, ніхто з них його не цурався, інакше б вони не вижили. «Прибери, бо “костюми” прийдуть — буде незручно за безлад», — жартували поміж собою.

Усі ці роки аж до кінця 1980-х вони не мали прописки. І офіційної праці, звісно, також. Вони вирощували в теплицях огірки й помідори, даючи їх на продаж у курортні містечка. Для Аніфе-біта́, що виросла в місті неподалік Хансараю, це не була омріяна праця, але за депортації вона ще й не таке пережила.

Лише 1988-го, разом із родичами, що саме повернулися з Узбекистану, вони змогли купити старий вірменський дім на два входи в Бахчисараї, у Старому місті, через дорогу від Ханського палацу. Чи можна було про таке мріяти у 50-х, у 60-х, у 70-х?

* * *

На вихідних і літніми вечорами я товклась у дворі Алімових і — за прізвищем батька моєї подружки — Меметових разом з Аліє та іншими дітьми, їхніми родичами. Родичів було багато, у цьому домі на два входи вони заледве поміщалися, й частина з них, як я довідалась через десять років, таборувала на плато в наметовому містечку, в майбутньому 6-му мікрорайоні, разом із сотнями інших мітингувальників. Сюди, на Пушкіна, вони приходили вряди-годи, щоб помитися. Вони мусили бути в наметах на плато, а не тут, інакше б їм сказали: ви маєте де жити, тоді навіть вам земля?

Хтось таборував на плато, хтось будувався тут, а хтось няньчив дітей. Щоправда, кількох усе ж віддали у садок, щоб бодай якусь часину вони не плутались під ногами. Із садка, однак, приходило більше дітей, ніж ішло туди: іноді Аліє поверталась додому зі мною.

Мої батьки не те щоб це заохочували, але були надто зайняті власними батьками, які тоді часто хворіли. Якраз у той час померла батькова мама, і він їздив у Пермську область на її похорон, а мамині по черзі лежали то в лікарні, то в госпіталі. Мама бігала і їздила до них вечорами після роботи й уже після того забирала мене додому. Тато ж до ночі засиджувався на роботі — він був начальником відділу славетного бахчисарайського цементного заводу, який натовді перереєстрували і з розпадом совка слід було шукати нові місця збуту.

Мама дякувала Меметовим, але їй не подобався запах чибереків¹, який — їй здавалося — линув із їхнього двору, по дорозі додому вона нарікала, що моє волосся пропахло ними. Насправді чибереки там готували не так уже й часто — у вихідні, на свята, — бо м'ясо на них потрібне було найсвіжіше, а саме таке не завжди випадало знайти. І те, що мама називала чебуреками, насправді зазвичай було янтиками². Я любила і чибереки, і янтик, і татараш³, і кобете⁴ — в цій родині завжди були якісь смачні страви, підлітком я зрозуміла, чому навіть у ті роки їхні столи були заставлені їжею, — за цим стежила бабуся, Діляра-буканá⁵, невістка біта, що виросла в сиротинці та все дитинство голодувала, — вона могла відмовити собі в усьому, але не в їжі для себе та рідних.

* * *

Чи була я своєю в їхньому домі?

Пам'ятаю наші ігри в резиночки, в скакалки у дворі, хтось перечіплявся, падав, розбивав коліна, плакав, часом це була я. Аліє казала: «*Айды, айса агъла, текьяран*» (Ну, поплач трохи),

¹ Таке написання цієї борошняно-м'ясної страви більш відповідне до кр.тат. звучання слова, ніж звичне «чебурек».

² Страва, подібна на чебурек, тільки смажитья на сухій пательні, без олії.

³ Страва, схожа на маленькі пельмені.

⁴ М'ясний пиріг. Тісто — листкове, у начинці, окрім м'яса, — картопля й цибуля.

⁵ Букана, *bukana* (кр.тат.) — інший варіант називання бабусі, більш поширений у субетносі ялибойлю (південнобережних кримських татар).

я плакала, вона мене обіймала й казала, що розуміє мене, що людям буває боляче, сумно, страшно, що нічого поганого в цьому немає, не треба цього соромитись, — звичайно, у цьому вона копіювала свою маму. Перед тим тьотя Айше точно так само могла обіймати Аліє у сльозах, допитуватись, чи їй сумно, чи страшно, а якось я бачила, що хтось із двоюрідних братів Аліє істерично кричав, тьотя Айше тримала його, обхопивши рукою, дивилась на нього, кивала, аж поки він не заспокоївся, тоді поцілувала у маківку й він знову пішов бавитися з дітьми.

Пам'ятаю, як неголені чоловіки мурували хату, як тьотя Айше наливала хошаф¹, як хтось із чоловіків запитував: «*Бу кимнинь къызчыгъы?*» (Чия це дівчинка?). «*Къзакъ баласы*²», — трохи зневажливо відповідала Аніфе-біта, тоді я не знала, що означають ці слова, але від них мурашки бігли мені по спині, кортіло схватись, а краще кудись утекти, але тікати отак-от відразу було якось ніяково, я розуміла: слід почекати. Ми далі бавилися в резиночки, тільки я вже була не така завзята і безтурботна, і від хошафу відмовлялася, уважна Аліє цікавилась: «*Санъа не олды? Сен бир шейге къасевеленесинь? Бир шейден къоркъасынь?*» (Що сталося? Тобі сумно? Страшно?), і я починала плакати — і від суму, і від страху.

«*Къзакъ баласы?*» — здивовано перепитував чоловік. — *Я о бизлер киби лаф эте де! Эм де бет сымадан бизимкилерге бенъзей...*» (Вона ж говорить по-нашому. І зовнішність теж...). — *Руслар да чешит тюрлю ола*» (В росіян різна зовнішність), — відповідала прабабуся. — *Тильни исе балалар пек тез огрене*» (А мов діти швидко вчать-ся). Чоловік казав: «*Бизимкилер оларнынъ тилини пек тез огренелер. Буннынъ машалласы бар. Бельки, адам омур*» (Наші швидше вчать-ся їхньої, ця молодець, із неї будуть люди). — «*Бакъарыкъ*» (Подивимось), — туманно відповідала недовірлива й обережна біта.

Я справді її боялася. Перед нею я маліла, мені здавалося, я чимось завинила й вона дивиться на мене осудливо або

¹ Напій, що готують із сухофруктів.

² Къзакъ баласы, qazaq balası (кр.тат.) — зневажлива назва дітей-росіян.

вичікувально, наче ще не прийняла рішення щодо мене. Діляра-буканá, бабуся, — відносно молода жінка, я й не розуміла одразу, що вона бабуся, бо моя була значно старша, — і анашка¹, мама Аліє, а для мене — тьотя Айше, ставилися до мене інакше. Буканá була майже непомітна, мама завжди приязна, дуже уважна. Баба́шка² — тато Аліє дядя Бекір, — проходячи біля нас, гладив нам маківки — то мою, то Аліє, то обома долонями — двох відразу: «Насылсынъыз, дюльберлер?» (Як справи, красуні?). Мені дуже кортіло лишитися тут надовше, ця суміш страху перед Аніфе-біта́ і любові до Аліє і тьоті Айше, постійний рух у дворі, постійна зміна емоцій — то сміх, то плач — і те, що все це дозволено виявляти й мені, наче магнітом вабили мене до Меметових, але я не знала, чи біта́ дозволить мені лишитися.

У них і навколо них завжди щось будувалося. Завжди снували якісь чоловіки біля цементу, мішали вапно, мурували. Вже підлітком я почула приказку «Вийти заміж за татарина — все життя жити на будові».

Прабабуся вирішила не пускати життя онуків і правнуків на самоплин і брала у ньому активну участь. У домі було заборонено вживати більше кількох слів підряд російською: «Русча лаф этме!» (Не говори російською!) — раз по раз лунало від Аніфе-біта́, коли зяті чи невістки, чи далекі родичі, що приїздили на кілька годин порадитися про щось чи на кілька днів — перебути, бралися говорити звичною для них мовою.

Біта́ співала кримськотатарських пісень і розповідала казки, передплачувала журнали «Йылдыз³» — по кілька однакових примірників (раптом хтось із родичів забув передплатити?) і спонукала всіх членів сім'ї, зокрема долучених невісток і онуків-зятів,

¹ Мамуся. Від ана́, апа́ (кр.тат.) — мама. Поєднання в іменах і родинних звертаннях кр.тат. коренів та димінутивних рос. суфіксів є ненормативним, але дуже поширеним — такий собі кр.тат.-рос. суржик.

² Татусь. Від баба́, babá — див. пояснення до попередньої примітки.

³ Йылдыз, yıldız (кр.тат.) — зірка.

їх читати. Вона часто розповідала про сюрґюнклік¹, депортацію, але цього я не пам'ятаю, це вже потім мені казали тьотя Айше й Аліє. Що пам'ятаю — це колискові, які співала тьотя Айше молодшим сином-близнюкам і на котрих, як я потім довідалася, сама виросла, — насправді це були не колискові, а «Урал-даггы» і «Дертли кьавал»² — пісні зі страшними словами, «хай згорить Урал, перетвориться на попіл, і осліпнуть ті, хто вислав нас із Криму» — мені завжди пробігав мороз між лопатками, коли я це чула, проте здавалося, це щось украй важливе і сперечатися з цим не можна.

* * *

Часом Аніфе-біта брала зі столу старезну книжку і, розгойдуючись уліво-вправо, читала. Вона народилась на початку століття, володіла арабицею і могла читати Коран. Цей Коран був дуже старий, великий, важкий і неймовірно красивий, з візерунками, такі красиві книжки я бачила потім лише тому, що працювала в етнографічному музеї.

Коли діти занадто вже галасували й заважали дорослим, біта кликала їх до хати, в кімнату, де з вікон виднівсь Хансарай, садовила довкола себе і, поки Діляра-буканá з дідусем у дворі крутили бетономішалку, а інші чоловіки мурували, тьотя Айше з немовлятами на руках, Аліє, інші діти з цієї родини і я сідали поряд із прабабусею і слухали її розповіді. Це точно були казки, і починались вони незмінно: «*Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен...*» (Чи було колись, чи не було...). Ми всі слухали, пороззявлявши роти, я не все розуміла, слова зливалися в суцільний речитатив, але репліки персонажів Аніфе-біта ніби виспівувала. Мій розум, точніш, уява, вихоплювали з цієї казки-пісні: «*Кете-кете, алты ай, бир кузь кете... Тизден чамур, лякин тобукъларына*

¹ Сюрґюнклік, sürgünlük (кр.тат.) — насильницьке переселення.

² Пісні «Урал-даггы» (Гори Уралу) та «Дертли кьавал» (Тужлива сопілка) пов'язані з періодом колективізації, коли розкуркулених кримських татар виселяли на Урал. Після депортації 1944 року пісні знов набули актуальності.

тоз къонмай. Айланьп бакъса, ине бою къадар ёл кете!» (Їдуть, їдуть, шість місяців і ще одну осінь їдуть... По коліна в болоті, а на ступнях — ні порошинки. Озирались назад — і побачили, що проїхали шлях завдовжки з голку). Діти дивилися зачаровано, тьотя Айше гмикала, а я, слухаючи це все, знала, що сама потрапила в казку, тільки одне питання мені кололо у серці, мов скалка, хоча сформулювала я його вже пізніше: чи це заслужено? Адже я тут не мала б бути, я прийшла сюди попід стінкою, бічними стежками, і Аніфе-біта ще остаточно не вирішила, чи можна мені лишитись. Вона уявлялася суворою, але справедливою суддею, яку і боїшся, і поважаєш, і хочеться підсунутися ближче, і хочеться коло неї бути, і слухати її, і робити як вона скаже...

В нас у сім'ї ніхто ніколи не розповідав казок уголос. І аж так людно в одній кімнаті ми ніколи не збиралися.

Біта співала і говорила, діти з тьотею Айше сиділи навколо і слухали. Якось за цим заняттям нас застала моя мама. Вона прийшла забрати мене додому, бо в гості до нас навідались дідусь і бабуся.

Усю дорогу додому мама міцно тримала мене за руку й мовчала. Уже коли ми звернули на нашу вулицю, вона запитала: «Що розповідала бабуся Аліє?» — «Це прабабуся», — відповіла я й ображено закусила губу. На цьому розмову було закінчено. Можливо, мама подумала, що біта вчить нас мусульманських молитов. Здається, вона не зізналася ні своїм батькам, ні татові, яку картину побачила в домі моєї подруги, де я проводила добру третину днів того літа. Може, навіть не розповіла їм, що я дружу «з татаркою».

Дідусь, бабуся і тато не знали, що я вмю кримськотатарської. Їм би це просто в голові не вклалось. Мама, як виявилось через багато років, про це здогадувалась. Інстинктивно я розуміла: все те, чого навчила мене Аліє чи її родичі, батькам переповідати не можна — вони цього не схвалять. У ті кілька разів, коли Аліє приходила до нас додому й чекала мене на порозі, не заходячи углиб хати, ми завжди, не змовляючись, говорили

з нею російською, перекидаючись короткими фразами, на які була тоді спроможна Аліє, і мені кров застигала в жилах, коли я уявляла, що ось зараз моя подружка може сказати бодай слово своєю мовою. Здавалося, це стало б катастрофою. Соромно було попереджати про це Аліє, соромно й страшно було перед батьками за те, щó може трапитись.

Саме це ніколи не трапилось. Трапилось те, що мама застала мене за колективним слуханням кримськотатарського фольклору.

Після цього мої візити до Меметових припинились на дев'ять років. Хтозна, може, якби не це, то рано чи пізно Аніфе-біта дізналась би більше про мою родину — і сама не захотіла б мене там бачити? Був кінець серпня напередодні нашого з Аліє першого класу. Ми потрапили в різні школи, і відтепер, лишаючись на самоті, я уявляла, що знову до них приходжу, що ми з подружкою граємося в резиночки, обіймаємось, я п'ю хошаф, їм янтики та міряю кроками фундамент будинку, який зводять численні дядьки й діди Аліє.

Ми відновили стосунки вже підлітками, коли перетнулись у дебатному клубі. Коли я побувала в їхньому — новому — домі по тривалій перерві, то вже, крім російської, говорила українською та англійською, мало що пам'ятала з кримськотатарської, а недовірливої мудрої біта вже не було.

2 А проте в дитинстві траплялися й інші світлі моменти, окрім часу, проведеного в Меметових.

Два літа до того, мені чотири роки, я в бабусі та дідуся, дідусь переступає поріг квартири й запитує: «А хто в нас тут маленька дівчинка?». Визираю з-за дверей. «Я зустрів по дорозі зайчика, він передав гостинець. Я забрав його, та ось забув, де він. Пошукаємо разом?». Я соромлюся, від сорому задираю платтячко. Дідусь дозволяє вивернути собі кишені, включно з нагрудниками, — для цього піднімає мене на руки. Потім знов опускає, ми зазираємо в його сумку, чоботи, й нарешті невідь-звідки

дідусь дістає маленьку щіточку «для волосся принцеси», тобто для мого волосся.

Або ще. Кожного року на 1 травня мама шила нам нові літні сукні, зав'язувала мені на маківці бант, а пасма знизу накручувала на плойку. Ми підходили до райпо¹, де, я знала, всередині ростуть гібіскуси і в басейні плавають рибки. Я просила маму зайти в райпо подивитись на рибок. Тато нас підганяв, казав, що немає часу, що вже треба ставати в колони, бо ось-ось почнеться хода. Це був єдиний сумний момент за весь день, далі мало бути лише щастя. Підходили мамині й татові колеги, віталися, казали, що я дуже виросла. Тато садовив мене собі на плечі, я височіла над усіма, як королева, і так починалася хода до площі Леніна.

2 травня ми їхали в ліс на *майовку*. Батьки та їхні колеги розташовувались на галявині, і дядя Рустем, чоловік маминої співробітниці, готував плов. Пам'ятаю, як жовкне, а потім коричневішає й морщиться верхня сорочка цибулі на гарячій олії в казанку, як шкварчить баранина, з рожевої перетворюючись на сіру й далі коричневу, як мама і тьотя Ніна, Рустемова жінка, нарізають моркву. Пам'ятаю, як дядя Рустем викладає по колу нечищені головки часнику, як сиплються запашні приправи і як ми, діти, щоп'ять хвилин підбігаємо, аби запитати, коли вже буде готовий плов.

На той час дядя Рустем був єдиний кримський татарин серед батьківських приятелів. Коли я вчилась у п'ятому класі, дядя Рустем повисівся. Пам'ятаю татове обурення, він заявив: «Ці татари навіть померти нормально не можуть». І, мабуть, бажаючи сказати бодай одне добре слово про покійного, додав, що ніхто з нас не вміє приготувати такий смачний плов, що ж ми тепер, мовляв, робитимемо на *майовках*.

¹ Тут — адміністративна будівля. Скороч. від рос. «районное потребительское общество» (укр. «райспоживспілка») — районне об'єднання підприємств і організацій споживчої кооперації.

* * *

Тато міцно дружив з дідусем, своїм тестем, — у ранньому дитинстві я думала, що бабуся — це мамина мама, а дідусь — татів тато. Потім виявилося, що його власний батько загинув через виробничу травму, коли тато був іще підлітком. Тато потрапив до Криму солдатом. «Я побачив Крим — і зрозумів, що досі не жив; зустрів Анну — і осягнув, що це моя доля; познайомився з тестем — і збагнув, що надбав другого батька», — казав він часом на родинних застіллях пафосною російською, вставляючи недоречні слова, — тато не відчував мови так, як ми з мамою.

У нашій вітальні на чільній стіні висіли фотографії дідуся і бабусі з тих часів, коли вони щойно поселилися у Криму, трохи нижче — весільне фото мами й тата, ще нижче — моє, першокласницьке. Тато часто ставив дідуся за приклад, мовляв, який він сильний духом, чесний, порядний, яких висот досяг! Він казав, я маю пишатися тим, що є нащадком такої людини. Уже підлітком, коли дідуся і бабусі кілька років як не було, у мене промайнула думка: а може, тато одружився не так із мамою, як з дідусем? Хоча ні — заперечила собі зразу, згадуючи, як батьки добре ладнають, як тато організовує мамі відпочинок та зручний побут. І, зрештою, маму він теж часто ставив мені за приклад: мама гарно сміється, мама працююча, мама струнка.

«Тримай спину рівно, — серед тиші казав мені тато, і я здригалася від його раптового голосу. — Подивись, як мама рівно тримає спинку». Я випростувалась, та за хвилину знову сутулилась. У цьому будинку з товстими стінами, з маленькою кухнею, проте великими кімнатами й великою верандою, зі сходами донизу, з виїмкою у сходах, де, як переказувала сімейна легенда, був колись скарб, а тепер стояло мило, бо поряд висів дворовий умивальник, серед різних сортів винограду — ізабели, кишмишу, дамських пальчиків, — серед кущів помідорів, кабачків, патисонів, серед троянд і півоній, нарцисів і гіацинтів, біля колонки у центрі городу, до якої ми влітку приєднували шланг і поливали рослини, — серед усього цього я, маленька, почувалася зайвою. Третьою зайвою.